

L'urbanisme i l'arquitectura de la Bisbal d'Empordà en època moderna

LAIA MUNTANER TOST*

La majoria de les ciutats catalanes són herència d'un passat medieval i modern que les va forjar tal com les coneixem avui en dia; aquest treball, doncs, vol ser un granet de sorra que vol donar a conèixer aquest passat recent.

Amb l'elaboració del treball es volia donar una visió de la vida urbana de la Bisbal d'Empordà en època moderna, en què el dinamisme de la societat va ser un dels factors importants que provocà molts dels canvis que es produïren dins la ciutat i que encara són presents avui. Es va utilitzar la Bisbal perquè era una vila sota jurisdicció eclesiàstica on tenia residència el bisbe de la mitra gironina; a més, comptava amb privilegis concedits per Jaume II, i al llarg de l'època moderna el govern es va caracteritzar per estar dividit en dues universitats per desavinences entre els habitants del clos emmurallat i els pagesos. Des d'un principi se sabia que s'havia de fer un estat de la qüestió; a partir d'aquí, ens vam marcar una sèrie d'objectius, sobretot per conèixer el traçat de les muralles, entendre el perquè de la irregularitat

* Treball final del Màster d'Estudis Històrics, llegit al Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona el dia 27 de juny de 2012, davant el tribunal format pels doctors Jaume Dantí i Riu, que n'era el director, Valentí Gual i Vilà i Joan Lluís Palos Peñarroya.

dels carrers del nucli de la vila, i investigar les cases i els grans casals que s'havien construït durant l'època moderna per saber-ne la distribució interior i les famílies que hi habitaven, així com els oficis i el tipus d'arrendament que s'hi practicaven.

A través de l'estudi del paisatge històric es va posar èmfasi en les transformacions que van tenir lloc en època moderna i que han perdurat fins als nostres dies. Calia, primer de tot, fer un estat de la qüestió per agrupar les veus dels experts territorials que parlaven del paisatge urbà, sense deixar, però, d'aportar noves dades a partir de la documentació, sobretot municipal, recopilada a l'Arxiu Comarcal del Baix Empordà, que incloïa també el cadastre de 1716 fet sota la regència de l'intendent Patiño. El treball es va estructurar en dos apartats: el primer descrivia l'evolució de l'urbanisme fins a l'època moderna i s'hi va incloure l'estudi dels casals de les famílies que ens ho van permetre, mentre que el segon era una anàlisi de l'urbanisme i l'estructuració social propis del segle XVIII estudiats a través del cadastre de 1716.

Les primeres referències documentals que tenim sobre la vila pertanyen a un privilegi concedit per Carles el Calb i datat l'any 844. Quasi quaranta anys després, Carlemany parla de la vila rural de Fontanet i, el 904, el bisbe Servusdei consagra l'església dedicada als sants Maria, Miquel i Joan. El primer nucli urbà data de finals del segle IX o principis del X i se situà a l'antic camí de l'interior a la costa, a la banda dreta del riu Daró. La vila era un enclavament estratègic perquè era el centre dels dominis de la mitra gironina al Baix Empordà i feia de frontera amb les possessions dels comtes d'Empúries i dels barons de Cruïlles, enemics tradicionals dels bisbes. El nom de Fontanet es documenta fins l'any 1124, i a partir de llavors la vila es passà a designar *loco episcopali*, que derivaria en el nom de la Bisbal.

Quan el bisbe de Girona residia a la Bisbal utilitzava el castell palau que trobem documentat l'any 1180 i que és atribuït a Guillem de Peratallada. Encara que va experimentar diverses reformes al llarg dels segles XIV i XVII, actualment encara es conserven elements de la primitiva construcció. El castell és de planta rectangular, amb dos nivells organitzats entorn d'un petit pati central on hi ha l'escala que comunica la

planta baixa amb el primer pis. La façana principal s'obre a l'antic pati d'armes i compta amb un matacà amb arc de mig punt sostingut per dues mènsules volades i una finestra romànica doble que pertany a l'absis de la capella que hi ha al capdamunt del castell. Les sales de la planta baixa es comuniquen mitjançant portes rectangulars, amb llandes en forma de pentàgon i descarregades sobre un arc de mig punt. Al primer pis hi ha cinc sales, tres que donen a la façana principal i dues a la part posterior. El castell disposava de presó, un espai rectangular cobert amb una volta de mig punt que es trobava al soterrani. L'antic pati d'armes formava una plaça rectangular i espaiosa que acollia estables i graners. Tot el recinte jussà estava encerclat per una muralla amb espitlleres de carreus escairats que formaven fileres molt regulars datada amb posterioritat al castell, probablement als segles XIII o XIV.

La muralla va ser bastida durant la Guerra dels Dos Peres seguint una disposició de Pere el Cerimoniós, que obligava totes les ciutats catalanes a fortificar-se per fer front a la guerra amb Castella. La Bisbal no en va ser una excepció, i la muralla s'aixecà sota la jurisdicció del bisbe Bernat de Vilamarí. La construcció de les muralles va comportar el desviament del torrent del Raig, que fins llavors discorria pel centre de la vila i desembocava al riu Daró, i que es va convertir en un fossat natural. Les noves muralles tenien un perímetre en forma d'ametlla que per la banda de ponent discorria paral·lela al riu Daró i per la banda de llevant separava les últimes cases de la vila de les extensions d'hortes. Tenia tres portals: el portal de la Riera, que s'obria a la banda de ponent i que era l'entrada pel camí de l'interior a la costa i també probablement era l'entrada principal a la vila; el portal de Sant Jaume, que s'obria a l'altra banda de la vila i que juntament amb el de la Riera emmarcava l'eix principal que travessava la vila, i el portal de Santa Maria, que s'obria al sud de la muralla i que estava protegit per un baluard i un petit pont que servia per travessar el fossat. La muralla disposava de set torres, totes quadrades excepte una que era rodona i acollia la seu del Consell de la Vila. La distribució dels carrers a l'interior de les muralles era la típica estampa de vila medieval, «las villas feudales, sin patrón fijo, crecidas al capricho, llevaron el sello de lo especial, genuíno y mu-

chas veces indígena de la comarca [...] la población se agrupó libre y en desorden y acaso enredada adrede por la defensa» (J. Pella i Forgas, 1883). Els carrers eren irregulars i estrets, i les cases s'aixecaven per tot el perímetre emmurallat. S'inauguraven places arreu que es convertirien en lloc de transaccions comercials, ja que la vila tenia el privilegi de celebrar mercat els divendres des de 1322.

Al llarg del segle xv, la població de la Bisbal va créixer de 79 focs l'any 1378 a 195 el 1497, i van començar a aparèixer raval prop dels portals de Sant Jaume i de Santa Maria. És d'aquest segle la probable construcció d'un cobert a la plaça de la vila, esmentada pels documents:

a la plaça de la Bisbal hi ha un gran cobert per a la comoditat de la gent que va a vendre i comprar, sostingut per uns grans arcs de pedra picada un dels quals dona a migdia, a cadascun dels costats d'aquest arc i penjats d'unes anelles de ferro hi ha els signes de jurisdicció: una espasa de ferro antiquíssima i un fuet i, més avall, una gran cadena amb una argolla al final, que es tanca amb un candau (*Atlante Español*, 1781),

No s'ha trobat cap evidència material que ho ratifiqui. Al raval de Santa Maria es construí l'hospital de la Santa Creu, fundat pels Torroella, família de cavallers bisbalencs, i dins del nucli emmurallat s'hi assentaren nobles i grans terratinents, com les famílies Almar, Caramany, Miquel, Margarit, els senyors de Llabià o els Vilossa.

Malgrat els continus brots de pesta del segle xvi, la població seguí una tònica creixent, sobretot gràcies a l'aportació occitana. En el nostre cas, la vila va haver de trobar solucions a la falta d'habitatge construïnt habitatges sobre els carrers, que provocaren que la vila encara fos més fosca i atapèida. La majoria de les cases es caracteritzaven per una enorme senzillesa, amb parets de tàpia, embigat de fusta, coberta de teula i emblanquinades amb calç. Algunes podien tenir un pis i entrada porticada, que es llogava a artesans que l'utilitzaven com a botiga. La distribució interior també era molt senzilla: cuina, celler i cambres que servien tant de dormitori com per encabir-hi el bestiar.

És en aquest moment quan la Universitat de la Vila es comença a preocupar per buscar una seu permanent, i per això s'ha trobat documentació referent a aquesta qüestió al llarg de tot el segle. Sembla que no va ser fins a l'últim quart del XVI quan van trobar un lloc adient per assentar-se. A finals del segle XVII, però, es troba documentació que ens parla de la compra d'un solar al costat del nou edifici, i per tant, hem de suposar que el lloc escollit se'ls va quedar petit en poc temps.

Un dels aspectes fonamentals que va transformar la vida urbana de les poblacions va ser la fundació de convents al llarg de tot el segle XVI per impulsar la contrareforma iniciada amb el Concili de Trento. A la Bisbal es construí l'any 1580 el convent dels Pares Franciscans a l'antiga capella de Sant Sebastià, situada en un turó prop de la població. Menys d'un segle després, el convent va ser ampliat i es va convertir en un dels més grans de l'orde. Va funcionar fins al 1835, quan els dinou membres que quedaven van haver de fugir per la desamortització. No va ser fins al 1901 que els franciscans van restaurar l'establiment monàstic, i el 1929 es va convertir en noviciat.

Encara que el segle XVII va marcar el punt més baix de la hisenda bisbalenca com a conseqüència de la construcció de la Casa del Comú i del convent dels Franciscans i dels elevats impostos que es pagaven per contribucions de guerra i allotjaments, va ser un segle de reformes a la vila. Es va desviar per segona vegada el torrent del Raig, que passaria més al sud i deixaria d'actuar com a fossat natural, i es va construir un molí fora la muralla sud-oest que funcionaria amb l'aigua del Raig i que permetria al consistori tenir un major control sobre la fabricació del pa. Es va obrir un nou portal a la muralla nord-est que permetria als vilatans agafar el camí cap a la costa. La construcció més important va ser la del nou pont que travessava el riu Daró. Fins llavors s'havien construït passeres, però totes cedien amb les riuades. Va ser el mateix Consell de la Vila qui el 1600 va expressar al bisbe, en aquells moments Francisco Arévalo de Zuazo, la necessitat de construir un pont que comunicés les dues vores del riu Daró a l'altura de la Bisbal. Finalment es va aixecar el 1602, i estava format per dos arcs escarsers que s'unien en un gran pilar central de base poligonal irregular que servia per tallar

el corrent de l'aigua, i amb empedrat de rierencs per evitar relliscades dels animals de tracció. Un escut esculpit a l'arc de la dreta del riu, amb l'emblema del bisbe Arévalo de Zuazo, ens indica que els treballs van durar fins al 1605. El novembre de 1621, l'arc de la banda esquerra es va ensorrar, però es va decidir reconstruir amb els carreus que es van poder salvar de la riuada i gràcies a una important dotació de diners d'un particular.

Al llarg del segle XVIII, la vila va créixer en població i en extensió, es va passar de 1557 habitants el 1718 a 3389 l'any 1787 i hi va haver un profund creixement radial. Les famílies s'instal·laven als antics camins medievals, i així varen néixer uns barris allunyats del centre que acolliren majoritàriament els menestrals. Dins el recinte emmurallat se seguiren construint cases pairals propietat de famílies influents al territori, però el canvi més important va ser l'enderroc de l'antiga església parroquial per fer-ne una de totalment nova. El juny de 1701, el Consell es reuní i exposà els motius de l'enderrocament:

era de temps molt antich, molt ocupada de uns archs y pilars molt grossos, les capelles sens correspondencia, per esser la una mes gran que la altre, y fabricades en diferents ocasions [...] era molt antiga, xica y ocupada de uns pilars quadrats, molt grollers, per la cual causa no pot estar en ella crescut numero de persones [...] per estar molt mes crescuda dita vila del que estava en lo temps que se construí y edificà dita església. (J. Matas i Balaguer, març de 1989).

El desembre del mateix any es va col·locar la primera pedra i el 1704 es van acabar el presbiteri i l'absis, però la façana principal, d'estil barroc, i la porta principal, decorada amb baixos relleus geomètrics i florals, amb columnes, capitells i una gran fornícula, no es va acabar fins al 1757. L'últim element que es va construir va ser el campanar, una torre de base quadrada i pis superior octogonal amb arcades apuntades que l'any 1770 s'estava acabant. La inauguració oficial de tot el conjunt no es va fer fins al 1786, quan la família Marimon-Vilossa va fer la donació de la campana major. A l'interior de l'església, el retaule i l'altar major

es van acabar l'any 1790. El retaule es considerava neoclàssic; era de fusta policromada imitant el marbre i estava format per columnes que feien de suport a tota l'estructura superior que cobria l'altar, i estava presidit per la imatge de Maria pujada al cel per un estol d'àngels i coronat per tres figures, representant la Fe, l'Esperança i la Caritat. Aquest altar va desaparèixer durant la Guerra Civil espanyola.

Ja fora muralles, es bastiren dues noves esglésies. Una era fora de l'antic portal dels Tints, estava dedicada a la Mare de Déu dels Dolors i era d'estil barroc, i destaca pel seu portal de ferro forjat que dona entrada al pati i pel rosetó que presideix l'entrada principal. A l'interior de l'església hi havia unes pintures a l'oli de grans dimensions, atribuïdes a Antoni Viladomat, que representaven moments del patiment de Maria, però actualment només en resta l'altar, sense imatge i el sostre pintat de blau. L'altra església era a l'antic emplaçament de l'hospital de la Santa Creu, que l'any 1779 es va traslladar al solar del costat perquè havia quedat desbordat per l'augment demogràfic. Les obres de la nova capella, dedicada a la Verge de la Pietat, es van iniciar el 1783, i es considera un dels principals monuments del barroc de la comarca. Té unes dimensions reduïdes, planta de creu llatina, amb una sola nau, capçalera poligonal i una cúpula al creuer. La portalada principal forma un arc escarser, emmarcada per una estructura decorada amb detalls clàssics, capitells i columnes exemptes que generen espais escenogràfics. Damunt l'entaulament hi assenta una fornícula oval buida que recolza un gran rosetó. Finalment, la façana està coronada per formes sinuoses i amb un petit campanar que s'eleva pocs metres més amunt. L'interior conserva el policromat d'origen i una talla de fusta amb la imatge de la Mare de Déu de la Pietat, de finals del segle xv i d'estil goticorenaixentista.

El buidatge del cadastre de 1716 va centrar l'estudi en la tinença de l'habitatge, la seva tipologia i localització, i la relació entre les cases i ofici que s'hi practicava. L'estudi del lloguer i la propietat va permetre observar l'elevat nombre de lloguers enfront de les propietats com a conseqüència de la gran mobilitat demogràfica, que es traduïa en la transformació constant de les cases, sobretot les que tenien botiga, que mo-

dificaven la seva estructura per cada nova família que hi habitava. El teixit residencial s'adaptava amb facilitat als canvis demogràfics, econòmics i socials i a les vicissituds de les vides dels seus habitants, i per això era relativament senzill transformar els habitatges, que només havien de conservar les parets de càrrega perquè tota la resta es podia modificar. Un altre aspecte en el qual ens vam fixar va ser en la tipologia de les cases: hi trobem una gran varietat de casos, però les que més abundaven eren les que tenien planta baixa i pis, seguides per les que tenien botiga a la planta baixa. Les cases amb botiga es concentraven als dos costats de la plaça coberta i al llarg del carrer Sant Jaume i del carrer del Raval, que formava l'eix principal de la vila. Aquest fet ens demostra que l'activitat comercial es concentrava en aquest eix, tant dins a muralla com fora.

En la descripció cadastral trobem identificat l'ofici que es practicava a l'habitatge en aquell moment; així, observem una alta diversitat d'oficis a finals del segle XVII i a principis del XVIII, que respondria al fet que la Bisbal era una important vila de mercat que no s'especialitzava en un sol producte. Les transaccions comercials eren la principal font d'ingressos de la població, i el mercat dels divendres era molt important. En una anàlisi de la nomenclatura dels carrers de la Bisbal es ratifica la poca especialització de la vila, perquè no es troba cap carrer amb nom d'ofici, sinó que els noms provenen del producte que es venia en aquella zona; així, podem trobar una plaça del Gra, un carrer dels Tints o un carreró de les Peixateries.

Finalment, es van estudiar els grans propietaris de la vila i els casals més importants, que permeten afirmar que la Bisbal va ser un nucli d'atracció important per a grans famílies nobles de la comarca que s'hi van instal·lar per l'elevat nombre de transaccions comercials que s'hi produïen i pel renom que havia assolit la vila després de convertir-se en residència episcopal. La majoria d'aquestes famílies es van assentar a la vila durant les èpoques medieval i moderna, i van deixar l'empremta amb els seus grans casals, d'una senzillesa aparent en les façanes però amb uns interiors molt decorats que denotaven el seu estatus social elevat.

L'estudi de l'urbanisme i sobretot del cadastre de 1716 ha permès analitzar el relleu social de la Bisbal i la seva transformació urbanística centrada en el nucli emmurallat des del segle xv i fins al segle xviii, per observar que les traces urbanes que es conserven provenen d'un passat que es remunta fins a l'alta edat mitjana.